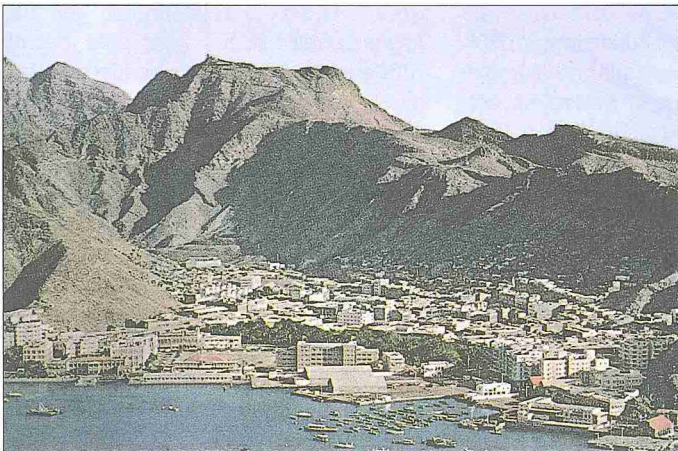

BİBLİYOGRAFYA :

Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1290, II, 173; V. Cui-net, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892, I, 539; İsmail Hakkı, *Hukûk-ı İdare*, İstanbul 1327, I, 295-296, 330-332, 343-345; Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşâd), İstanbul 1328, s. 18, 72-73, 98, 112, 114, 129, 141-143, 169, 263, 354-355; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1329, II, 30-31, 62-63, 205; Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 102; Recai G. Okandan, *Amme Hukukunda Tanzimat ve Meşrutiyet Devreleri*, İstanbul 1946, s. 32; S. Sami Onar, *İdare Hukuku*, İstanbul 1952, s. 140 vd.; İ. Hakkı Göreli, *İl İdaresi*, Ankara 1952, s. 360, 421; a.mlf., "Memleketimizde Vilayetler İdaresi Tarihine Bir Bakış", *İdare Dergisi*, sy. 173, Ankara 1945, s. 146-169; Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 1959, s. 365-409; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton 1963, s. 93, 116, 154, 200; Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır* (haz. Muzaffer Sencer), İstanbul 1965; A. Şeref Gözübüyük, *Türkiye'de Mahallî İdareler*, Ankara 1967, s. 29, 97; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trc. Metin Kırıatlı), Ankara 1970, s. 167, 382; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında*, Ankara 1970, s. 14; İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974, s. 5-6, 13-140; a.mlf., *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 29-43; Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, İstanbul 1977; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/4, s. 19-42; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 11-12, 150-152; T. Mümtaz Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma", *İdare Dergisi*, sy. 142, Ankara 1940, s. 1529-1539; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 603-622; a.mlf., "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", a.e., s. 627-628, 633; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon'a (Adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", a.e., XXXVIII/152 (1974), s. 657-708; Fehmi Yavuz, "Bina Vergisi ve Mahallî İdarelerimiz", *SBFD*, CXXI/3 (1966), s. 34.

ŞERİF MARDİN

Aden'in genel görünüşü

ÂDEMİYYE

(الآدمية)

Müceddidiyye tarikatının
Âdem b. İsmâil el-Benûrî'ye
(ö. 1053/1643) nisbet edilen
ve Ahseniyye diye de tanınan
bir kolu

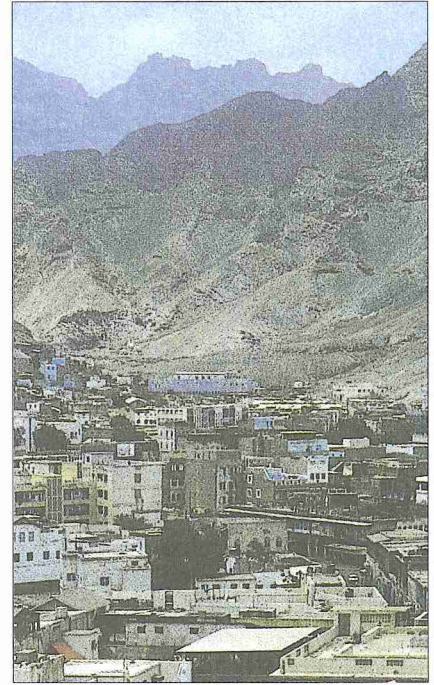
(bk. BENÛRÎ).

ADEN

(عدن)

Yemen
Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin
başşehri ve tarihî liman.

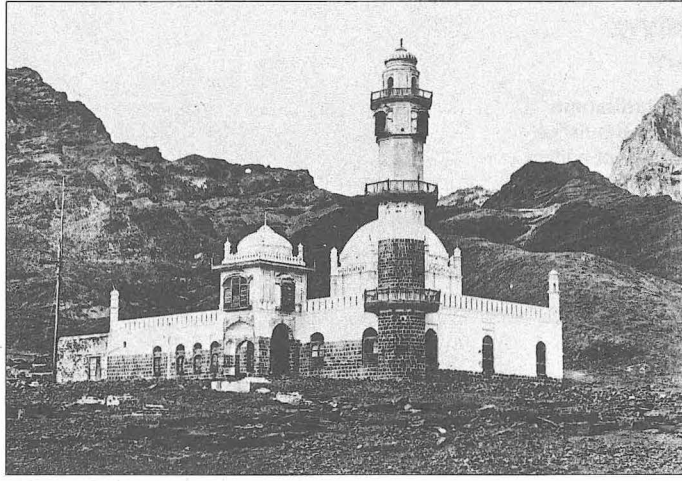
Kızıldeniz'in girişinde stratejik açıdan çok önemli bir yerde bulunan Aden, kendi adını taşıyan körfezin kuzeybatısındaki Aden ve Küçük Aden yarımadalarnın etrafında uzanır. Nüfusu 365.000'dir (1981 tah.). Volkanik karakterli olan Aden arazisi dağların, platoların ve denize doğru uzanan ince vadilerin bulunduğu bir bölgede yer alır. Sahil kısmında ise bölgeye adını vermiş olan Hadramut vadisi bulunmaktadır. Yazları çok sıcak ve rutubetli, kışları ise kuzeydoğudan esen muson rüzgârları sebebiyle yağışlıdır. Bölgede çeşitli ırklara mensup halk yaşamaktadır. Nüfus, çoğunluğu Arap olmak üzere Hintli, Afrika-lı (Somalili) ve Avrupalılar'dan teşekkül etmektedir. Marco Polo Aden şehrinin nüfusunu 1276'da 80.000 kadar tahmin etmektedir. İbn Battûta'ya göre Aden, etrafı dağlarla çevrili büyük bir liman şehri olup Hindistan ve Uzakdoğudan gelen ticaret gemilerinin uğrak yeridir. Şehirde yaşayanlar arasında Hintli ve Mısırlı tüccarlar vardır. Bölgede ziraat yapılmadığı gibi ağaç ve su da

Aden'den bir diğer görünüş

bulunmamaktadır. Şehir halkı su ihtiyacını sarnıçlardan sağlamaktadır. Kâtip Çelebi ise şehrin adını Hz. İbrâhim soyundan gelen Aden b. Sinan'dan aldığını yazmaktadır. Onun belirttiğine göre Aden'in güney ve kuzeyinde iki kapısı bulunmakta, kuzeyde olanına Şamlılar Kapısı (Bâbü's-Şâmiyyîn) denilmektedir. Sahilinde ham anber çıkan Aden'in yakınlarında Ziyâdiler'den Muhammed b. Abdullah'ın yaptırdığı bir kale vardır. Kalenin içinde Resûlî hânedanından Ömer b. Mansûr bir medrese yaptırmıştır.

İslâmiyet'ten Önce Aden. Tarihi milâttan önce 4000 yıllarına kadar uzanan Aden'in Şeddâd b. Âd tarafından kurulduğu rivayet edilir. Şehir, Hindistan'dan gelen deniz ticaret yolunun Asya tarafındaki son durağı olması bakımından, daha Firavunlar devrinde önem kazanmıştır. Kur'an'da geçen "bi'r mu'attala" (bk. el-Hac 22/45) ile "İrem zâtî'l-İmâd"ın (bk. el-Fecr 89/7) Aden civarında olduğu sanılmaktadır. Taberî'nin kaydettiğine göre (bk. *Tarih*, I, 143) Kâbil, kardeşi Hâbil'i öldürdükten sonra kız kardeşi ile birlikte Yemen'den Aden'e kaçmıştır. Hemedânî'ye göre (bk. *Şifâtü Cezîretî'l-'Arab*, 53, 124) Aden Arapları Mereb, Hu-

XIX. yüzyıl
sonu
Aden'de
bir cami
(İÜ Ktp., nr 91434)

mâhim (Cemâcim) ve Mellâh adıyla üç kısma bölünmüştür. Aden, zaman zaman Yemen Arapları'nın elinden çıkarak daha kudretli devletlerin hâkimiyet ve nüfuzu altına girmiştir. Eski Mısırlılar ve Habeşler'den sonra Romalılar'ın idaresine giren şehir, milâttan sonra 575'te İranlılar'ın (Sâsânîler) eline geçmiştir.

İslâmî Dönem. Yemen'in son Sâsânî umumi valisi Bâzân, 10 (631) yılında müslüman olunca Aden İslâm ülkesine katılmış ve burada İslâm dini yayılmaya başlamıştır. Aynı yıl, Hz. Peygamber tarafından İslâm'a davet için bir mektupla birlikte Yemen'e gönderilen Hz. Ali, Hamdânîler'e İslâmîyet'i anlattıktan sonra Aden'e gitmiş ve burada yaşayanları da dine davet etmiştir. Hz. Peygamber, ayrıca Yemen asıllı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Zebîd ve Aden'e ilk İslâm valisi olarak göndermiştir. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz tarafından burada bir cami yaptırılmıştır. Ardından Aden, 300 yıla yakın bir süre Yemen imamlarının idaresi altında kalmış, 916'dan sonra da bölgede bağımsız bir hânedan kuran Benî Ziyâd'a bağlanmıştır. Yaklaşık bir asır sonra Benî Ma'n, Aden de dahil olmak üzere Lehic, Ebyen, Şihr ve Hadramut'ta hâkimiyeti ele geçirmiştir. Yemen Suleyhîleri Aden üzerinde hâkimiyet hakkını Benî Kerem'e vermişler, ancak bunlar sonradan aralarında ihtilâfa düşmüşlerdir. Nihayet bu ailenin bir kolu olan Benî Zürey' üstünlüğü elde ederek 1125'te istiklâlini ilân etmiştir. Benî Zürey'in bölgedeki bağımsızlığı, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kardeşi Turan Şah'ın Yemen'i zaptettiği 1173 yılına kadar sürmüştür. Daha sonra buradaki sırasıyla 1228'e kadar Eyyûbîler,

1454'e kadar Resûlîler, 1517'ye kadar Tâhirîler hüküm sürmüşlerdir. 1513 yılında Portekizliler Alfonso d'Albuquerque'nin kumandasında Aden'i denizden kuşatmışlardır da şehri alamamışlardır. Birkaç yıl sonra Lehic şehrini Tâhirîler'den teslim alan Memlûkler de aynı şekilde Aden karşısında başarısızlığa uğramışlardır.

Osmanlı Dönemi ve Sonrası. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti içine giren Aden, sahip olduğu stratejik ve ticarî mevki dolayısıyla, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren Portekizliler'e karşı girişilecek mücadeleler için önemli bir üs olarak görülmüş ve Hadım Süleyman Paşa kumandasındaki yetmiş altı parça gemiden müteşekkil Osmanlı donanması tarafından 3 Ağustos 1538'de fethedilmiştir. Aden bir ara Osmanlılar'ın elinden çıkmışsa da 1548 yılı başlarında geri alınarak Yemen eyaletine bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 1565'te Yemen'de iki beylerbeyilik kurulduğunda sıralarda San'a beylerbeyiliği sınırları içinde bırakılan Aden, Hint Okyanusu'ndaki mücadelelerde Osmanlılar için bir deniz üssü olarak kullanılmış, 1630'lardan sonra Zeydî imamların hâkimiyetine geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki imamlarla ilişkileri Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar (1914) devam etmiştir.

Hindistan'ı sömürgeleştirdikten sonra bir ikmal üssü olarak Aden'in önemini gören İngilizler, 1802'de Lehic Sultanı Ahmed b. Abdülkerim ile imzaladıkları ticaret ve dostluk anlaşmasına dayanarak 1839'da Aden'e yerleştiler. Aden, önceleri idarî bakımdan Bombay eyaletine bağlandı; 1937 yılında ise doğ-

rudan İngiltere'ye tâbi müstakil bir koloni (crown colony) haline getirildi. Bundan sonra İngilizler, bölgeyi Batı Aden Himayesi (Western Aden Protectorate=WAP) ve Doğu Aden Himayesi (Eastern Aden Protectorate=EAP) adında iki idarî kısma ayırdılar ve bünyelerinde birçok sultanlık, emirlik ve şeyhlik bulunan her iki idarî bölgeyi ayrı ayrı anlaşmalarla kendilerine bağladılar. 1959 yılında, yine İngiltere'nin teşviki ile, batı bölümüne bağlı olan altı emirlik, sonradan adı Güney Arabistan Federasyonu'na (Federation of South Arabia) çevrilen güneydeki Arap Emirlikleri Federasyonu'nu kurdu. 1961'de henüz koloni halinde bulunan Aden, federasyon ile anlaştı; 1963 yılında federasyona resmen üye oldu ve Aden Devleti adıyla anılmaya başladı. Ancak İngiliz hükûmeti, Aden idaresi üzerindeki bütün yetkileri elinde tutmaya devam etti; ayrıca kendine, istediği anda Aden'in herhangi bir bölümünü federasyondan çıkarma hakkını da tanıdı. Koloni Aden'in federasyon ile birleşmesinden sonra "Aden Himayesi" yerine, "Güney Arabistan Himayesi" ismi kullanılmaya başlandı. Böylece hem doğu hem batıyı içine alan bir yönetim kurulmuş oldu. Aden, 1968'de Güney Yemen Federasyonu'na katıldı ve 30 Kasım 1970'te Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin (el-Cumhûriyyetü'l-Yemeniyyetü'd-Dimukrâtiyyetü's-Şa'biyye) kurulmasıyla yeni devletin başşehri oldu.

Aden'de ekonomik hayat, büyük ölçüde bulunduğu coğrafi konuma bağlıdır. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla şehrin önemi daha da artmış, milletlerarası serbest liman bölgesi olması bakımından da ticarî faaliyetler bir hayli ilerlemiştir. Aden, gemilerin uğrak yeri olması dolayısıyla faal bir deniz ticaretine sahiptir. Kömür ve petrol, bölgeye zenginlik getiren önemli yer altı kaynaklarıdır. Küçük Aden'deki petrol rafinerisinden başka bir endüstriyel faaliyet göze çarpmaz.

Marco Polo'nun 1276'da 360 mescid bulunduğunu söylediği şehirde bugün en önemli İslâmî eser, Ayderûsiyye tarikatının kurucusu Ebû Bekir Ayderûs'un türbesi ile onun adını taşıyan camidir. Şehrin surları Zürey'iler devrine aittir. Eyyûbî, Resûlî ve Tâhirîler döneminden kalma bazı yapılar da vardır. Şehrin içme suyunu sağlayan boğazdaki su bentleri de önemli tarihî eserler arasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 100; Taberî, *Târîh* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dârü Süveydân), I, 143; Hemedânî, *Şifâtü Cezîretî'l-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden 1884-91, s. 53, 124; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî), IV, 89-90; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr* (nşr. Ali el-Muntaşir), Kahire 1322-23, I, 188-189; Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1141, s. 485-486; Ahmed Râşid, *Târîh-i Yemen ve San'a*, İstanbul 1291; H. C. Kay, *Yaman, Its Early Medieval History*, London 1892; Tom Hickinbotham, *Aden*, London 1959; R. J. Gavin, *Aden 1839-1967*, London 1973; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 2, 6, 156, 170; a.mlf., "XVI. Asrın İlk Yansında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *Tarih Dergisi*, XII/16, İstanbul 1962, s. 1-24; Ahmed Fazl b. Ali Muhsin el-Abdelî, *Hediyetü'z-zemen fi ahbâri mülûki Lahc ve 'Aden*, Beyrut 1400/1980; İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyânları*, İstanbul 1980, s. 71-72, 88-92; Z. H. Kour, *The History of Aden 1839-1872*, London 1981; Hulûsi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, İstanbul 1984; *The Middle East and North Africa*, London 1984, III, 783-787; R. N. Mehra, *Aden and Yemen (1905-1919)*, Delhi 1988; Bernard Reilly, "The Aden Protectorate", *As.Af.*, XXVIII (1941), s. 2; İdris Bostan, "Muhammed Hilâl Efendi'nin Yemen'e Dair İki Lâyihası", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 2, İstanbul 1982, s. 301-326; [Besim Darkot], "Aden", *İA*, I, 135-137; O. Löfgren, "Adan", *EI²* (İng.), I, 180-182.

MUSTAFA L. BİLGE

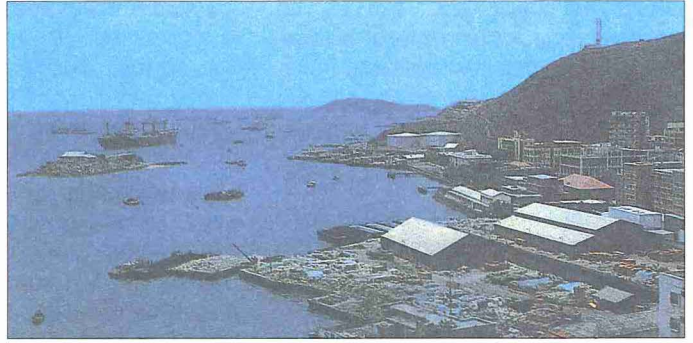
ÂDET

(العادة)

Toplum nazarında genel kabul görmüş ve öteden beri tekrarlanarak yerleşmiş bulunan uygulamaların anlamında bir terim.

Sözlükte, "eski duruma dönmek; geri çevirmek, bir şeyi tekrarlamak, üst üste yaparak alışkanlık haline getirmek" gibi anlamlara gelen *avd* (عود) kökünden türemiş olup umumiyetle "gelenek ve örf" mânasında kullanılır. Ayrıca tabiat olayları arasındaki sebep-sonuç ilişkisine İslâm düşüncesinde Allah'ın âdeti de (âdetullah) denir (bk. İLLİYET).

□ FIKİH. İslâmiyet'te örf ve âdet, mutlak kabul veya reddedilmek yerine, dinin temel esaslarına uygunluğu açısından değerlendirilmiş, bu esaslara uygun olanlar benimsenirken diğerleri reddedilmiştir. Bu bakımdan bazı örf ve âdetler İslâmiyet'te hukukun da bir kaynağı kabul edilmiştir. İslâm hukukçuları, hukukî bir kaynak olarak örf

Aden
Limanı

ve âdeti incelerken Kitap ve Sünnet'te bu kelimeleri ihtiva eden metinler aramışlardır. "Af yolunu tut, örfü emret, cahillere kulak asma" (el-A'râf 7/199) meâlindeki âyet buna örnektir. Bu âyetle geçen örf müfessirlerin verdiği mânalar içinde, terim mânasına en yakın olanları "mâruf" ve "bütün dinlerin üzerinde birleştiği, insanların yadığa-madığı iyi ve güzel şeyler" şeklinde ifade edilen anlamlardır (bk. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, II, 823). Kur'an-ı Kerim'de otuz sekiz defa tekrarlanan mâruf da ekseriyetle yukarıdaki mânada kullanıldığına göre, örfün dayanağı olan âyet sayısı artmaktadır. Kur'an'da örf ve âdet konusunu ilgilendiren başka âyetler de bulmak mümkündür. Bu âyetlerde geçmişten hale ve geleceğe uzanan alışkanlık, tutum ve davranışlar için "yollar ve davranışlar" mânasında sünen (bk. en-Nisâ 4/26), "izler" mânasında âsâr, "bir sisteme bağlı topluluk" mânasında ümmet (her iki terim için bk. ez-Zuhruf 43/22), "geçmiş nesillerin âdetleri" mânasında mâ aleyhi âbâünâ gibi kelime ve ifadeler kullanılmıştır. Bu âyetlerde söz konusu edilen gelenekler (örf ve âdetler) mutlak olarak kabul veya reddedilmemekte, geleneklerin akıl ve vahiy süzgecinden geçirilmesi, vahye aykırı olmayan, akla ve insan yaratılışına uygun bulunanların kabul edilmesi, böyle olmayanların ise terkedilmesi istenmektedir: "Onlara, Allah'ın gönderdiğine uyun denildiğinde, 'hayır, biz atalarımızın yoluna uyarız' derler; atalarının akılları bir şeye ermemiş ve doğru yolu bulamamış idiyse -yine onlara uyacaklar mı?-" (el-Bakara 2/170); "Allah size -bilmediklerinizi- açıklamak, öncekilerin sünnetlerine (iyi geleneklerine) sizi de ulaştırmak ve günahlarınızı bağışlamak istiyor; Allah ilim ve hikmet sahibidir" (en-Nisâ 4/26). Sakal ve bıyık bırakma, sünnet olma, güzel koku sürünme gibi âdetleri fitrat gelenekleri (insan tabiatına uygun gelenekler) sayan

(bk. Nesâî, "Zinet", I), utanma, güzel koku sürünme, misvak kullanma ve evlenmeyi geçmiş peygamberlerin âdet, yol ve geleneği olarak vasıflandıran (bk. Tirmizî, "Nikâh", I) hadisler de bu son âyeti desteklemekte ve söz konusu edilen gelenekleri (sünen) saymaktadır. Örf ve âdeti desteklemek üzere rivayet edilen, "Müminlerin iyi ve güzel gördükleri, Allah nezdinde de güzeldir; onların çirkin gördükleri, Allah katında da çirkindir" anlamındaki söz, hadis olarak sübût bulmamıştır. Ancak İbn Mes'ûd'un bunu söylemesi (bk. Aclûnî, II, 263), en azından o devrin umumi telakkiye bakışını aksettirmektedir. Hz. Peygamber'in, *hilfû'l-fudûl** ile ilgili olarak, "Abdullah b. Cüd'an'ın evinde, dünyalara değişmeyeceğim bir antlaşmada hazır bulunmuştum; İslâm'dan sonra da böyle bir antlaşmaya çağırılsam hemen kabul ederim" dediği bilinmektedir (bk. İbn Hişâm, I, 134). Bu hadis de İslâm'ın, Câhiliye döneminden kalmış da olsa, gelenekleri mutlak olarak reddetmeyip seçime tâbi tuttuğunu göstermektedir. Peygamber'in İslâm'dan önce de var olan birçok hukukî tasarruf karşısındaki müsbet tavrı, örf ve âdet hukukunun en önemli destekleri arasında yer alır. *Selem**, nikâh, talak, karz vb. akid ve tasarruflar incelendiği takdirde, bu tavrın bir aktarma ve taklit olmadığı, bunlarda İslâm'ın inkılâp hükümleri ve ebedî prensipleri çerçevesinde bir ıslahat ve seçimin söz konusu olduğu anlaşılacaktır. Onun örf ve âdetler karşısındaki tutumunu ilk halifeler döneminde de devam etmiş, müctehid imamlar devrinde bilhassa bunların yaşadığı bölgelerin âdet ve uygulamaları (amel) hukukî bir kaynak olarak telakki edilmiştir. Bu gelişme isti'mal, amel, örf, âdet gibi terimlerle ifade edilen hukuk kaynağının tarif ve taksim ile belirlenmesi ihtiyacını doğurmuştur.

Örf ve âdetin terim mânaları bakımından eş anlamlı olduğunu kabul eden